

سکنای اصیل: از خوانش هایدگر تا اصفهان صفوی مطالعه‌ای پیرامون باغ-شهر اصفهان در دوره صفوی

Authentic Dwelling: From Heidegger Reading to Safavid Isfahan: A Study of Isfhan Garden-City in Safavid Era

■ محمدصادق صادقی‌پورا^۱، اصغر فهیمی‌فر^۲، زینب بیات^۳

چکیده

زیبایی‌شناسی و کارکردگرایی در معماری و شهرسازی از دیرباز در چالشی دیرین با یکدیگر قرار داشته‌اند که تا به امروز ادامه دارد. بررسی این چالش از منظر تفکر مارتین هایدگر، ارتباط آن را با امکان سکنای اصیل انسان در فضای معمارانه آشکار می‌سازد. از منظر هایدگر، حضور انسان در جهان و قرب او با فضایی که در آن سکنا می‌گزیند مهم‌ترین دغدغه آفرینش فضاهای شهری است که معمار و طراح فضاهای شهری باید به آن توجه نماید. با این دیدگاه، نکته مهم این است که همه اجزای مؤثر در سکنای انسان از حقیقتی واحد نشأت گرفته و به آن رهنمون می‌شوند. روش پژوهش در این مقاله، پدیدارشناسی هرمنوتیک، برگرفته از آرای هایدگر است، که فضای معمارانه را انضمامی‌کننده فضای اگزستانس و تقاضای انسان از این فضا را مطالبه کردن ساختاری می‌داند که امکانات متعددی را برای تعیین هویت اصیل ما در جهان فراهم می‌آورد. این مقاله در پی آن است که با انطباق مفاهیم و اصول مورد نظر هایدگر در خصوص سکنا با باغ-شهر اصفهان در دوره صفوی، به مثابه معماری و شهرسازی اصیل اسلامی-ایرانی به این موضوع بپردازد که انسان برای سکنا گزیدن اصیل باید به ریشه‌ها و حقیقت وجودی خود در جهان رجعت نماید و این، یگانه احضاری است که میرایان را به سکنای‌شان فرا می‌خواند. به این ترتیب وظیفه معماری و شهرسازی در پیوند با یکدیگر را می‌توان گردآوردن عناصر فضای وجودی به‌گونه‌ای دانست که انسان در آن به‌سوی اصالت حرکت کرده و سکنا می‌گزیند و برای طی این طریق جهان را انضمامی کرده و به محیط پیرامونی‌اش در قالب ساختمان‌ها و فضاهای شهری تجسم معمارانه ببخشد و برای این منظور به ارضای عمیق‌ترین نیازهای وجودی انسان نائل آید؛ رویدادی که در اصفهان عصر صفوی تا حد زیادی محقق گردیده است.

واژه‌های کلیدی: معماری و شهرسازی، سکنا، اصالت، اصفهان صفوی، هایدگر.

Email: mohammadsadeghypour@gmail.com

Email: fahimifar@modares.ac.ir

Email: zbbayat@gmail.com

۱. دکترای فلسفه هنر، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۲. دانشیار، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

۳. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مقدمه

با نگاهی به مقاله تاریخ‌ساز ماسیمو کاپیاری^۱ به سال ۱۹۸۰ با عنوان «**اوپالینوس^۲ یا معماری**» این دغدغه طرح می‌شود که کلبه روستایی در جنگل سیاه واقعاً از فراز آسمان‌خراش‌های شیشه‌ای کلان‌شهر دیده نمی‌شود؛ سکناى شاعرانه دهقانان خاموش و قوی‌دل هایدگر آن فرم غایب زندگی است که بی‌اصلاتی پرگوینان کسان (یا همگنان)^۳، هر کسی در کلان‌شهر را به معنای دقیق کلمه قابل درک می‌سازد. اگر چرخه ساختن (سکنا) ساختن فروپاشیده و اگر انسان مدرن ناشاعرانه سکنا می‌گزیند پرسشی حیاتی که می‌توان مطرح کرد این است که فرم اصیل برای سکناى این بی‌اصلاتی چیست؟ (Hays, 1998, 392).

پاسخ کاپیاری به این پرسش از دل ارتباط میان معماری در معنای موسع خود (که شامل طراحی شهری و آمایش سرزمین نیز می‌شود) با کلان‌شهر امروز و نیهیلیسم بیرون می‌آید. او کلان‌شهر را آرمان‌شهری در منتهای مرز خریدگرای می‌داند که در عین حال مکان فروپاشی این خریدگرای نیز هست؛ پس کلان‌شهری با این ویژگی‌های متناقض عناصر عمیقاً متمایزی تولید می‌کند تا بتواند این تناقض‌ها را در دل یک یگانگی سامان بخشد.

امروز که بیش از سی‌سال از مقاله تاریخ‌ساز کاپیاری می‌گذرد هنوز پرسش اصلی آن تازگی خود را حفظ کرده و امروزی‌تر است. در این مقاله تلاش شده تا همانند کاپیاری با مدد از آرای هایدگر اما با نگاهی متفاوت به این مسئله نگاه کرد و به پاسخ گفتن به آن در جستجوی سکناى اصیل در تاریخ شهر ایرانی، یکی از عالی‌ترین نمونه‌های آن یعنی اصفهان عصر صفوی برآمد و همسانی آن را با مفهوم سکنا در اندیشه هایدگر بررسی کرد.

به این ترتیب، مسئله اصلی مقاله حاضر آن است که آیا باغ‌شهر اصفهان در دوره صفوی را می‌توان با سکنا گزیدن اصیل در اندیشه هایدگر متناظر و همسان دانست؟ و تلاش می‌شود با استفاده از روش تحقیق پدیدارشناسی هرمنوتیک به آن پاسخ داد. در زمان نگارش مقاله «**اوپالینوس یا معماری**» یعنی سال ۱۹۸۰ چند سالی از ورود پسامدرنیسم در عرصه نظر می‌گذشت و معماری پسامدرن در عرصه عمل نیز در آغاز راه قرار داشت و جدال میان مدرنیسم و پسامدرنیسم در ساحت معماری در حال تبدیل به چالشی سهمگین بود؛ کارکردگرایی خشک و عبوس و ریاضی‌وار مدرنیسم به‌وسیله شوخ‌طبعی، طنز و توجه به تزئینات در پسامدرنیسم به چالش کشیده شده بود و ستون‌های صرفاً کارکردگرای بناهای عظیم‌الجثه که در معماری مدرن در سایه طره‌ها و پیش‌آمدگی‌ها قرار گرفته و جز عنصری تکنولوژیک نبودند در معماری پسامدرن با نگاهی دیگرگون به معماری بناهای باستانی، ارزش زیباشناختی پیدا کرده بودند.

به هر روی پرسش یا بهتر بگوییم چالش میان فرمالیسم مبتنی بر زیباشناسی و کارکردگرایی مبتنی بر رفاه و آسایش حداکثری استفاده‌کنندگان از بنا و نیز فضای معمارانه چالشی است که تا به امروز نیز همچنان پرتالهاب ادامه دارد و دامنه آن به معماری در معنای موسع‌اش یعنی معماری بنا در کنار طراحی فضاهای شهری نیز کشیده شده است.

به هر روی، به‌نظر می‌رسد مواجهه با چالش معماری مدرن و پسامدرن به‌منظور تأمین نیازهای انسان معاصر برای زیستن در کلان‌شهر امروز از منظر فلسفه هایدگر و سکنا‌گزیدن اصیل دازاین در جهان می‌تواند واجد کارآمدی کافی باشد.

با مدد گرفتن از رویکرد پدیدارشناسانه مارتین هایدگر می‌توان به جانب نظریه‌پردازی برای نوعی از معماری حرکت کرد که وجود انسان در آن اهمیت اساسی یافته و از این طریق معماری در بستر نوعی فضای ارتباطی در عرصه فرهنگ قرار گیرد. امری که شاید در هیاهوی چالش مدرن و پسامدرن مغفول مانده و معماری را به‌عنوان هنری که بالذات باید در خدمت تأمین نیازهای فضایی انسان باشد در مواردی به نقض غرض و دور ماندن از رسالت ذاتی‌اش تبدیل کرده است و پرهیز از غفلت از آن باید در راستای توجه به این امر باشد که فضای پیرامونی ساخته شده به‌دست انسان (اعم از سازه معماری یا فضای شهری و منطقه‌ای) بخشی از یک نظام پیچیده روابط است؛ از این‌روی روابط دوسویه آن با سایر عرصه‌های جهان انسانی باید به‌دقت مورد ملاحظه قرار گیرد. در این میان اصفهان عصر صفوی به‌مثابه پایتختی که کلان‌شهر آن روزگاران محسوب می‌شد توانسته بود به مدد نوعی حال و هوای عرفانی حاکم بر تمامی وجوه شهر و بناهای معمارانه ارزشمند آن ضمن تأمین نیازهای شهری ساکنان‌اش مفهوم حقیقی سکنا را، آنگونه که در اندیشه هایدگر طرح می‌شود، محقق گرداند.

مبانی نظری

اگر با نگرش پدیدارشناسانه هایدگر به هنر معماری برای انسان معاصر بنگریم، فضای معمارانه (در سازه معماری یا فضای شهری) را می‌توان انضمامی‌کننده فضای اگزستانس دانست. در اینجا، فضا ابزاری اساسی در تحلیل محیط پیرامونی انسان است و نگاه به آن به مدد ابزار موضع‌شناسی^۴ صورت می‌گیرد که در آن فضا به‌مثابه ماده‌ای همگون و یکنواخت انگاشته نمی‌شود و فاصله، وقفه قابل اندازه‌گیری عینی میان اشیاء مفروض نیست. بر عکس، موضع‌شناسی بر پایه روابطی از قبیل نزدیکی، دوری، توالی زمانی و مکانی، استمرار، محدودیت و از این دست استوار است.

خصلت موضع‌شناختی در روابط فضایی امری است که از ابتدایی‌ترین مراحل زندگی انسان شکل می‌گیرد و مقدم بر شکل‌گیری هر گونه فاصله و فرم عینی دیگر است. چنانکه مفاهیمی از قبیل مرکز که نزدیکی و دوری هر عنصر فضایی نسبت به آن سنجیده می‌شود و جهت‌ها که احساس استمرار و توالی فضایی در امتدادهای مختلف را می‌آفرینند در این دسته جای می‌گیرند و درک ما از محیط پیرامونی‌مان بر اساس این عناصر و روابط دوسویه آنها در سطوح مختلف است. مهم‌ترین سطوح تشکیل‌شده به مدد روابط میان کنش‌های انسانی و محیط پیرامونی را می‌توان به شرح زیر تقسیم‌بندی نمود:

۱. جغرافیا که عام‌ترین سطح موجود است و هویت‌دهنده به ابژه‌هایی از قبیل قاره، سرزمین، کشور، منطقه و... به‌شمار می‌آید. این سطح بیشتر موضوعی برای اندیشیدن است تا زیسته شدن و مستقیماً تجربه شدن. یعنی امری که بیشتر ماهیتی انتزاعی دارد تا انضمامی و به‌همین خاطر در دوران گذشته کمتر از امروز وجود داشت هرچند برای بشر دوران باستان سطحی

شکل ۱. سلسله‌مراتب تقسيم‌بندى فضاى اگزستانس بر اساس اندیشه هايدگر (ماخذ: تکارندگان)

به نام کيهان‌شناخت وجود داشت که تا حدودى در نقش جغرافياى امروز عمل مى‌کرد.

۲. چشم‌انداز يا منظر^۵: در اين سطح، سازه‌ها به‌مثابه پیکربندى‌هاى فضاى اگزستانس شکل مى‌گيرند. طرح‌هاى متفاوت در اين عرصه حاصل کنش متقابل ميان انسان و محيط پيرامونى طبيعى است. ساختار اين سطح بر اساس مکان‌يابى سکونتگاه‌هاى ساخت انسان روى زمين به مدد هدايت‌گرى راه‌هاى طبيعى مانند رودخانه‌ها و تپه‌ها شکل مى‌گيرد.

۳- سطح شهرى؛ سازه‌هاى موجود در اين سطح اساساً ماحصل فعاليت‌هاى انساني به‌شمار مى‌آيند و فرم بنيادين متعلق به اين سطح عبارت است از يک سکونتگاه مانند شهر يا روستا که مکانى امن و محافظت‌شده تلقى مى‌شود. چنين سکونتگاهی را نمى‌توان سيستمي مجزا و جدا افتاده در نظر گرفت زيرا با مکان‌هاى متعدد داراى روابط پيچيده‌اى است. مانند يک شهر که از ميدان‌ها، خيابان‌ها، مناطق و نواحى مختلف تشکيل شده که داراى شبکه فضايى ارتباطى پيچيده‌اى هستند.

۴- خانه؛ فضايى خصوصى در درون يک سکونتگاه و خصلت خانه بودن يک مکان تا حد زيادى به مدد ابژه‌هاى معين از قبيل تخت خواب، ميز، اجاق و... تعيين مى‌شود و مى‌توان گفت خانه، نيروى عظيم در زندگى انسان به‌شمار مى‌آيد که هويت او را شکل مى‌دهد.

۵- اشياء؛ عناصر موجود در اين سطح، مراکز واجد معنایى را درون خانه ايجاد مى‌کنند. اين اشياء هستند که خصلت‌هاى اساسى فضاها را صورت‌بندى مى‌کنند (Norberg-Schulz, 1971, 28-31).

فضاى اگزستانس را مى‌توان گستره پيچيده و پويابى از سطوح در کنش متقابل با يکديگر دانست، چنانکه در تفکر هايدگر ايده عينيت فضا در قياس با فضاى ازلى، غيرکنواخت و ارجاعى کنش انساني امرى ثانويه محسوب مى‌شود. ساختار فضاى اگزستانس (و به همين ترتيب ساختار هستن ما در جهان) بايد در ساختار فضاى معمارانه انعکاس پيدا کند و از اين روى خلق فضاهاى معمارانه را مى‌توان به‌مثابه اتحاد و انضمام فرمى مبتنى بر قصد مشخص از زندگى در محيط پيرامونى دانست.

به اين ترتيب هويت يک انسان بر مبنای ايجاد تصويرى واجد معنا، پايدار و منسجم از محيط پيرامونى شکل مى‌گيرد. چنين تصويرى است که حضور ساختارهاى معمارانه معين را در محيط پيرامونى انسان موجب مى‌شود. پرسشى که بايد مطرح کرد اين است که براى اينکه بتوانيم خود را انسان بناميم چه تقاضايى بايد از فضاى معمارانه داشته باشيم؟ شايد بتوان پاسخ اين پرسش را در مطالبه کردن ساختارى دانست که امکانات متعددى را براى تعيين هويت اصلى ما در جهان فراهم مى‌آورد.

در اين عرصه مفاهيم خانه، شهر و کشور هنوز واجد اعتبارند. اين مفاهيم، ساختارى را به محيط پيرامونى باز و گسترده ما مى‌بخشند و براى ما اين امکان را فراهم مى‌آورند که به شهروند جهان تبديل شويم. شهروند جهان، جایگاه خود را در درون کليت دارد اما در عين حال قادر به تشخيص اين نکته هست که اين جایگاه عنصرى در متن يک بافت بزرگ‌تر و فراگير است و به اين طريق هر چيز ديگرى به استمرارى براى فضاى اگزستانس او تبديل مى‌شود. سهم هر فرد در برساختن کليت عبارت است از حفاظت و صورت‌بندى جایگاهی که به او براى تيمار سپرده شده است و پرواى آن را دارد؛ چنانکه هايدگر مى‌گويد: ميرايان در آن چيزى سکنا مى‌گزینند که زمين را نجات بخشد.

در کتاب مفهوم سکنا؛ به‌سوى معماری شکل‌نما کریستین نوربرگ شولتز مفهوم سکنا را در ارتباط با فضاى معمارانه به ۴ دسته تقسيم مى‌کند:

۱. سکناى جمعى: مرتبط با سکونتگاه و فضاهاى شهرى آن

۲. سکناى عمومى: متمرکز بر ساختمان‌هاى عمومى

۳. سکناى خصوصى: در اين سطح، مفهوم «خانه» ايده اصلى است.

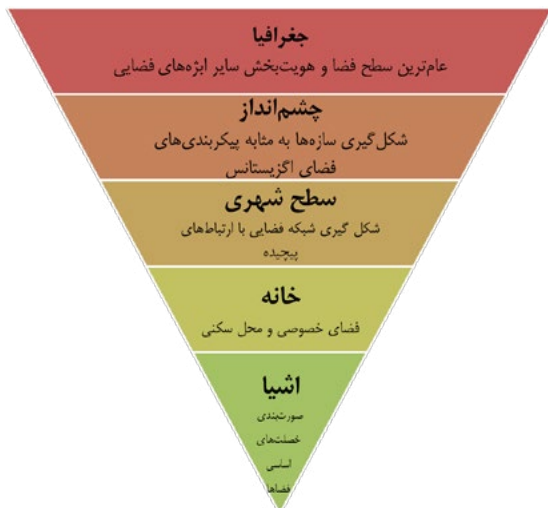
۴. سکناى طبيعى: مرتبط با منظر يا چشم‌انداز سرزمين (Norberg-Schulz, 1985, 7).

چهار سطح فوق با يکديگر برسازنده يک محيط پيرامونى واجد کليت هستند و وجوه مشترک اين چهار سطح سکنا، «تعيين هويت» و «انس يافتن با جهان» است.

نوربرگ شولتز در همين کتاب بر نقش وحدت‌بخش و تماميت‌ساز معماری تأکيد کرده و اعلام مى‌کند:

سکنا گزیدن، دلالت بر ايجاد رابطه‌اى معنادار ميان انسان و يک محيط پيرامونى دارد. اين رابطه نوعى کنش تعيين هويت را به‌همراه دارد که به‌معنایى تعلق به مکانى معين است. از سوى ديگر، انسان يک آوازه در جهان و هميشه در راه است و اين امر امکان انتخاب را براى او فراهم مى‌آورد. اين ديالکتیک ترک‌کردن و بازگشت، و مسير و هدف، ماهيت فضاى اگزستانس است که معماری وظيفه دارد در جهت تعيين‌بخشى به آن حرکت کند. به اين ترتيب، مى‌توان گفت که وجود انساني به‌وسيله وحدت تفکيک‌ناپذير زندگى و مکان تعيين مى‌يابد و فضا در آن نقشى اساسى دارد (Norberg-Schulz, 1985, 13).

چنانکه از ايده‌هاى هايدگر به‌ويژه در *سراغز کار هنرى* بر مى‌آيد معنایى يک اثر معماری از جمع‌آوردن جهان در يک معنای نمونه‌وار عمومى، در يک معنای اختصاصى محلى، در يک معنای تاريخى زمانى و بالاخره به‌عنوان چيزى که تجلى شکلى حالتى از سکنا

شکل ۲. تقسیم‌بندی مفهوم سکنی در ارتباط با فضای معمارانه بر اساس نظر کریستین نوربرگ شولتز (مأخذ: نگارندگان)

شکل ۲. تقسیم‌بندی مفهوم سکنی در ارتباط با فضای معمارانه بر اساس نظر کریستین نوربرگ شولتز (مأخذ: نگارندگان)

فرانچک آید. تلاش او در راستای تشریح ابزار انضمامی است که به مدد آن صورت‌بندی آگاهانه محیط پیرامونی ساخته‌شده مصنوع و معناداری آن به‌وقوع می‌پیوندد (Thiis-Evensen, 1987, 8).

بنیادی‌ترین عناصر معماری در تمامی سنت‌های تاریخی و فرهنگی عبارتند از کف، دیوار و سقف. این عناصر رابطه معمارانه بنیادین را میان درون و بیرون خلق می‌کنند؛ کف از طریق مفاهیم زیر و زبر، سقف از طریق مفاهیم فراز و فرود و دیوار از طریق مفاهیم درون و بیرون.

هر ساختمانی را می‌توان به‌طور کامل تا سطح این عناصر کهن الگویی تحلیل و توصیف کرد. واریاسیون‌های متفاوت و فرم‌های متعلق به هر کدام از آن‌ها، زمینه‌ساز ایجاد انواع متفاوت تجربه معمارانه و محیطی است.

با توجه به کف، دیوار و سقف و درون‌بودگی و برون‌بودگی مورد تجربه در ساختمان سه بیان آگزیستانس در معماری وجود دارد: حرکت، وزن و ماده. به مدد حرکت، حسی از پویایی یا لختی عنصر معمارانه ادراک می‌شود؛ به مدد وزن، احساس سنگینی یا سبکی و به مدد ماده، ویژگی‌های مادی عنصر مانند نرمی یا سختی، زبری یا صافی و...

پرسش اساسی که ایوانسن در این خصوص مطرح می‌نماید این است: چگونه کف، دیوار و سقف، درون‌بودگی و برون‌بودگی را از طریق حرکت، وزن و ماده بیان می‌کنند؟ (Thiis-Evensen, 1987, 8)

اما مهم‌تر از پاسخ به پرسش فوق که موضوع اصلی کتاب ایوانسن است، توجه به نکته مهمی است که طرح این پرسش برمی‌انگیزد و آن عبارت است از اینکه چگونه در طراحی یک طرح معمارانه هر انتخابی که طراح در گزینش و چینش عناصر انجام می‌دهد با ایده‌آل به‌خصوصی از هستن (در جهان در ارتباط قرار می‌گیرد و به این ترتیب هنر معماری را می‌توان در قالب یک زبان در نظر گرفت که واجد عناصر متعددی است و با این وجود می‌توان امکان سرایش شعر و فراهم‌آوردن امکان شاعرانه سکنی گزیدن انسان در محیط معمارانه را امری قابل حصول دانست.

په هر روی باید توجه داشت که دغدغه‌های هنر معماری به‌عنوان هنری در خدمت نیازهای انسان که تفاوتی بنیادین با هنرهای کاملاً انتزاعی دارد، دغدغه‌هایی مربوط به شأن انسان و هستن (در جهان باید باشد؛ طریق هستن یا سبکی و به مدد ماده، ویژگی‌های مادی عنصر مانند نرمی یا سختی، زبری یا صافی و...)

پرسش اساسی که ایوانسن در این خصوص مطرح می‌نماید این است: چگونه کف، دیوار و سقف، درون‌بودگی و برون‌بودگی را از طریق حرکت، وزن و ماده بیان می‌کنند؟ (Thiis-Evensen, 1987, 8)

خوانش اندیشه هایدگر برای دست‌یافتن به سکنای شاعرانه در فضای معمارانه

در حالی که در کتاب *هستی و زمان* مسئله فضا و فضا‌مندی دازاین از منظر شبکه جاها^۱ در چارچوب یک کل ابزاری تعریف می‌شود در هایدگر دوره دوم می‌بینیم که تأکید بر مبحث جایگاه^۲ و رابطه میان فضا و جایگاه و مفهوم سکنی قرار می‌گیرد. این تغییر توجه خود را به خوبی در رساله *سرآغاز کار هنری* نشان می‌دهد و مثال معبد یونانی در زمینه تعاریف هنر معماری از منظر هایدگر به‌خوبی نمایانگر این مطلب است:

یک بنا، معبدی یونانی، منعکس‌کننده چیزی نیست. صاف و ساده در میان صخره-دره‌ای پرشکن و شکاف ایستاده است. بنا چهره خدا را دربر گرفته است و می‌گذارد تا پوشیدگی چهره از میان تالار باز پرستون، در حریم و حوزه قدسی درایستد. به‌واسطه معبد، خدا در معبد حضور دارد اما معبد و حریم آن در نامتعین ناپیدا نمی‌رود. معبد گرداگرد خود، رشته و سلسله‌نسبت‌هایی را سامان و وحدت می‌دهد که از آن‌ها انسان چهره حوالت خود را، از زایش و مرگ، شکر و شکایت، پیروزی و شکست، پابندگی و فروپاشی نصیب می‌برد (Heidegger, 2006, 25-26).

در اینجا معبد تنها به‌عنوان یک شیء معمارانه یا شهرسازانه تکرسته نمی‌شود بلکه در وهله نخست به‌عنوان جایگاهی است که در پیرامون خود شبکه تام و تمامی از دلالت‌های انسانی را سامان داده است و این امر به سکنای انسان از طریق خلق فضایی پیرامونی که ماهیت ارتباطی دارد معنا می‌بخشد.

درون‌مایه سکنا که ظهور دیگر‌گوش را در رساله *سرآغاز کار هنری* می‌بینیم به یکی از مفاهیم اساسی اندیشه هایدگر تبدیل می‌شود. به نزد هایدگر، سکناگزیدن در معنایی هستی‌شناختی یعنی روش هستن انسان در جهان و ما تنها زمانی که قادر به سکناگزیدن باشیم می‌توانیم بنا کنیم و بسازیم. سکنا خاصیت اصلی هستی و وجود است و گردهم‌آوردن عناصر چهارگانه زمین، آسمان، خدایان و میرایان، به‌مثابه واقعیت‌های برتر به نزدیک هایدگر است. زمانی که در دوران مدرن، سکونت انسان تنها منحصر به ساختن گردیده است سکناى حقیقی آن است که بگذاریم خودمان و جهان باشیم و به‌نوعی وارستگی^{۱۰} نائل آییم.

در کتاب *نیچه* جلد اول هایدگر این نکته را توضیح می‌دهد که اصطلاح «زیباشناسی» سیر تطوری مشابه با اصطلاحات «منطق» و «اخلاق» داشته است، بدین‌صورت که هر کدام از آن‌ها به‌معنای نوعی دانش یا ایستمه^{۱۱} مرتبط با رفتار انسانی بوده‌اند. در مورد منطق، ایستمه لوگوس^{۱۲} را داریم که به‌معنای اصول و قوانین اندیشه یا به‌عبارتی شناخت تفکر، شناخت صور تفکر و قواعد آن است و در مورد اخلاق، ایستمه اتوس^{۱۳} که نظریه مربوط به خصایص درونی انسان و ناظر بر وضعیت احساسات انسان نسبت به امر زیباست یا که آن وضع رفتار او را تعیین می‌کند و به‌همین ترتیب، ایستمه استتیک^{۱۴} ناظر بر وضعیت احساسات انسان نسبت به امر زیباست یا شناخت رفتار حسی، احساسی و عاطفی انسان و شناخت اینکه آن رفتارها چگونه تعیین می‌شوند (Heidegger, 2009, 117).

الکساندر بومگارتن، استتیک را به‌عنوان علم دریافت‌ها تعریف می‌کند و در مقاله «تأملاتی در باب شعر» می‌گوید: چیزهای دانسته شده به مدد قوه برتر به‌عنوان برابر ایستای منطق مورد شناخت واقع می‌شوند؛ چیزهای دریافت شده به مدد قوه فروتر به‌عنوان برابر ایستاهای علم دریافت یا علم استحسان مورد شناخت واقع می‌شوند (Baumgarten, 1954, 78). هایدگر در کتاب *نیچه* جلد اول چنین می‌گوید:

این هنر باشکوه یونانی بدون تأملی مفهومی-عقلانی متناظر با آن باقی می‌ماند، تأملی که نباید با زیبایی‌شناسی یکی باشد. غیاب این تأمل عقلانی هم‌زمان بر هنر بزرگ حاکی از آن نیست که هنر یونانی تنها در آن زمان «تجربه» شده است، در آن هجوم تیره «تجربه‌های زیسته‌ای» که مفهوم و شناخت را به عرصه‌شان راهی نبود. یونانیان از بخت خوش تجربه زیسته‌ای نداشتند، بر خلاف چنان شناخت روشن کامل و چنان شوری از برای معرفت داشتند، که در پرتو آن، آن‌ها را هیچ حاجتی به «زیبایی‌شناسی» نبود (Heidegger, 2009, 120).

مفاهیم یونانی تمامی مرزبندی‌های بعدی در باب تحقیق در هنر را تعیین کردند. به هر روی، استتیک مدرن را نمی‌توان به‌مثابه ادامه آن گفتمان دانست، بلکه طبق نظر هایدگر، آنچه که شاهد آن هستیم محدود ساختن میدان عمل است. چنانکه هایدگر در *سرآغاز کار هنری* می‌گوید:

از همان وقتی که بنا نهاده‌اند تا برای تأمل در هنر و هنرمند بای تاز و ویژه باز کنند، نام این تأمل را تأمل استحسانی (استتیک) نهاده‌اند. علم استحسان [زیباشناسی، استتیک] کار هنری را یک برابر ایستا [عین مدرک، ابژه] می‌گیرد، آن را برابر ایستای [حس]^{۱۵} محسوس در معنای وسیع کلمه می‌گیرد. امروز به این احساس می‌گویند تجربه زیستی [به جان دریافتن]^{۱۶}. تجربه زیستی نه‌تنها در مورد حظ هنری بل در کار ابداع هنر هم سرچشمه‌ای است تعیین‌کننده. هرچه هست تجربه زیستی است. با این همه تجربه زیستی، حوزه‌ای تواند بود که در آن هنر می‌میرد. مردن چنان به‌کندی صورت می‌گیرد که چند ماده را مستغرق می‌گرداند (Heidegger, 2006, 58-59).

بدین‌ترتیب می‌بینیم که تفکر هایدگر در باب هنر از مرزهای هنر مدرن فرا می‌رود. هنر دیگر از طریق مقولاتی چون تجربه، داوری و نمود تعریف نمی‌شود و همچنین از به‌کاربردن واژه نابغه (برخلاف زیباشناسی کانتی) پرهیز می‌شود. در عوض، مفهوم سرآغاز کار هنری در چارچوب ایده‌های «عالم» و «زمین» و پیکاری که میان آن‌ها رخ می‌دهد زمانی که حقیقت خود را در اثر هنری می‌نماید صورت‌بندی می‌شود.

هایدگر به اندیشه یونانی ارجاع می‌دهد و بیان می‌دارد که: زیبایی لازمه تحقق حقیقت است و آن نه امری است که به پسند بسته باشد و مورد و متعلق (ابژه) پسند به‌شمار آید (Heidegger, 2006, 60).

درهم‌آمیزی زیبایی و حقیقت در زیباشناسی مدرن امری نهان است. هگل که هایدگر او را واجد جامع‌ترین تأمل در باب ماهیت هنر در اندیشه مغرب‌زمین می‌داند در درس‌هایی درباره علم استحسان به این رابطه مفقود چنین اشاره می‌کند «هنر به نزدیک ما دیگر عالی‌ترین نحوه‌ای که حقیقت به‌خود وجود می‌بخشد نیست». «می‌توان امیدوار بود که هنر همچنان بیشتر ترقی کند و به کمال گراید اما صورت آن دیگر بالاتر نیاز روان نتواند بود.» «در جمیع این مناسبات هنر، از حیث عالی‌ترین تعیینش، برای ما امری است متعلق به گذشته و چنین امری خواهد ماند» (Heidegger, 2006, 59).

ذات هنر را در نظر هایدگر می‌توان در شعرسرایی دید و ذات شعرسرایی پی‌افکنی^{۱۷} حقیقت است (Heidegger, 2006, 55) ولیکن شعرسرایی نه بافتن دلخواهی پندارهاس و نه به‌هم بردوختن تصورات محض و تخیلات غیرواقعی است. نه چنانکه در نظر بومگارتن یک گفتمان حسانی کامل که با مجموعه‌ای از قوانین تطبیق یافته است.

درک هایدگر ریشه در مفهوم یونانی پوئیسس^{۱۸} دارد. در رساله مهمانی اثر افلاطون، سقراط از قول بانوی خردمند دیوتیما چنین می‌گوید که آفرینش (پوئیسس) امری است وسیع و بفرنج. آنچه موجب شود که نیستی صورت هستی گیرد آفرینش (پوئیسس) است. خاصیت همه هنرها آفریدن (شاعری) است و همه هنرمندان آفریننده (شاعر هستند). (Plato, 2007, 243).

در فرهنگ یونانی، پوئیسس به طریقی از ساختن ناظر است که در آن ماحصل کار پیوستگی‌اش را با سرآغاز کار هنری حفظ می‌کند و به این ترتیب خصلت مهم این آفرینش شاعرانه (پوئیسس) واقع‌شدگی نتایج در فضای ارتباطی فرهنگ است که چنین طریقی از اندیشیدن در تضادی تام و تمام با رویکرد ابزارى و فروکاستی زیباشناسی مدرن قرار دارد.

در چنین زمینه فکری است که هایدگر با واژگان هولدرلین چنین پرسشی را مطرح می‌سازد: در این زمانه عسرت، شاعران به چه کار می‌آیند؟ (Heidegger, 1971a, 91). نقش هنر در دوران مدرن و در عصر تکنولوژی که در آن همه چیز از جمله خود

انسان به مواد اولیه و منابع^{۱۹} تبدیل شده چیست؟ در این دوران تاریک، که در آن انسان به کلی فراموش کرده که ماهیت وجود را به دست نیسان سپرده وظیفه هنر آن است که به ما کمک کند تا بتوانیم امکانات حقیقی وجودمان را ببینیم و دریابیم و موقعیت خود را در نسبت با فرهنگ، فرادهدش، محیط پیرامونی در عالم‌های دیگر تعیین کنیم و سکنا گزینیم چرا که سکنا گزیدن تنها زمانی رخ می‌دهد که پوئیس شاعرانه حاضر باشد.

تأمل در باب وظیفه هنر، توجه را قویاً به جانب اخلاق هنر جلب می‌کند. در این زمینه توجه به درک هایدگر از اخلاق بر بستر مفهوم یونانی اتوس نقطه عزیمت خوبی محسوب می‌شود.

هایدگر در نامه‌ای در باب *اومانیسم* چنین می‌نویسد: جمله‌ای از هراکلیتوس که تنها از سه کلمه تشکیل شده سخنی است که در کمال سادگی ذات (اتوس) را به خوبی آشکار می‌سازد. این جمله چنین است (ethos antropoi daimon) و معمولاً چنین ترجمه می‌شود شخصیت یک انسان، اله^{۲۰} اوست. این ترجمه بر روال اندیشه‌های مدرن است نه اندیشه یونانی. اتوس به معنای مسکن و محل سکنا است. این واژه، ناظر بر منطقه بازی است که در آن انسان سکنا می‌گزیند. مسکن انسان شامل و حافظ ظهور آن چیزی است که تعلق به ذات انسان دارد. بر اساس سخن هراکلیتوس، این همان اله است. بخشی که سخنان هراکلیتوس از آن نقل می‌شود چنین می‌گوید انسان سکنا می‌گزیند، از آنجا که او انسان است و در محضر اله. اگر واژه اخلاق^{۲۱} در ارتباط با معنای ریشه‌ای خود در واژه اتوس در نظر گرفته شود بر مسکن انسان تمرکز دارد و اندیشه که در باب حقیقت هستی به مثابه عنصر ازلی انسان می‌اندیشد فی نفسه اخلاق همگانی است (Heidegger, 1977, 174).

اگرچه هایدگر در اینجا آشکارا به مسئله اخلاق نمی‌پردازد، اما به اهمیت رابطه میان جهان زیسته و اصالت وجود انسان اشاره می‌کند. مفهوم اصالت بخش مهمی از تأمل هایدگر را در باب هنر به خود اختصاص می‌دهد، زیرا وظیفه هنر گشودن امکانات اصیل هستی ما به روی ماست. در اینجا ابتدا به تمایز میان وجود اصیل و ناصیل از منظر هایدگر اشاره کرده و سپس به دلالت‌های اخلاقی مفهوم اصالت در نظر هایدگر برای نظریه معماری می‌پردازیم.

بی‌اصالتی رفتار غالب و متداول وجود روزمره است که هایدگر آن را با عنوان بی‌تصمیمی بیان می‌کند یا به دیگر سخن فقدان خودخواستگی و آگاهی از توان بالقوه فرد برای فردیت. در این حالت از وجود، دازاین در قالب کسان یا همگنان می‌افتد و به سلطه غالباً مغفول قواعد و هنجارهای اجتماعی کردن نهاده و به طریقی غیرانتقادی به راه‌های از لحاظ اجتماعی مقبول برای هستی تسلیم می‌شود.

این امر به همگون گردی و میانه حالی و جذب شدن در روال همیشگی زندگی هر روزینه منجر می‌شود. به هر روی، کسان تعلق دارد به ساختار دازاین اصیل و نیز دازاین ناصیل.

این امر در وهله نخست، به قوانین اجتماعی و قلمروی عمومی به طریق غیرانتقادی پذیرفته شده و در وهله ثانی، به میراث و فرادهدش مربوط می‌شود. هایدگر معتقد است برون‌جست به جانب یک وجود اصیل از طریق فرآیند فردیت‌بخشی میسر است. برای اصیل بودن، انسان باید امکانات اصیل بودن خود را تشخیص داده، بازاندیشی کند و با تصمیمی راسخ سلطه جامعه بر امور قطعی و تعیین‌شده را نفی کرده و مسئولیت آگاهانه برای انتخاب‌های خود را بر عهده بگیرد.

فرآیند فردیت‌بخشی با پدیدار هستن «به سوی» مرگ مرتبط است که یکی از اطوار زمان‌مندی اصیل محسوب شده و آن زمانی است که دازاین از وجود کرانمند خود آگاه می‌گردد. زندگی، که به مثابه یک کل از طریق دیدگاه منحصر به فرد یک شخص فراچنگ او می‌آید به وسیله احساس فرد مبتنی بر نامیرا نبودن تحدید می‌شود. چنین دیدگاهی موجب تسلیم فرد نمی‌شود بلکه نیروی مثبت بوده زیرا انتخاب‌های ما را معنادار می‌سازد. بر عکس، در حالت هر روزینه یا ناصیل یا ناخوددینه زمان فاقد نوعی کیفیت ازلی است که زمان‌مندی اصیل یا خوددینه داراست و در حال زایل‌شدن در میان مایکی کسان، قلمرو عمومی، ارزش‌های زمان‌مدارانه و حالت ناپایدار و گذراست.

حال پس از این مقدمه باید پرسید ارتباط میان مفهوم هایدگری اصالت یا خوددینه بودن برای نظریه معماری چیست؟ با عطف توجه به رابطه میان هستی‌شناسی دازاین و اخلاق، هایدگر طریقی برای تأمل اخلاقی در باب معماری را به ما نشان می‌دهد.

تحلیل پیچیده وجود انسانی یا همان پدیدار هستن (در) جهان نقطه عزیمت مناسبی برای گفتمان معمارانه فراهم می‌آورد. اگر مفهوم اصالت یا خوددینه بودن را مفهومی اساسی برای اخلاق معمارانه در نظر داشته باشیم، آنگاه وظیفه معماری از چنین دیدگاهی این خواهد بود که به ما کمک کند راه خود را در عالم بیابیم و ذاتی‌ترین امکان‌های فراروی‌مان را تشخیص دهیم و از این طریق خودمان را با میراث فرهنگی و فرادهدش به طریقی معنادار پیوند دهیم و با آن ارتباط برقرار کنیم.

دیگر مبحث هایدگری که در نظریه معماری واجد اهمیت است مفهوم فضا از نظر هایدگر است. اگر معماری را هنری درباره شکل بخشیدن به زیستگاه فیزیکی‌مان که با مقاصد بشری همساز باشد تعریف کنیم آنگاه مسئله فضا یکی از مهم‌ترین مسائل موجود است و تحلیل‌های ارائه شده در بخش نخست هستی و زمان در این خصوص می‌تواند راهگشا باشد.

همان‌طور که می‌دانیم هایدگر دو گونه فضای متفاوت را با تقسیم‌بندی خاص خودش متمایز می‌سازد: فضای جهان و فضای عمل. فضای عمل خود واجد دو وجه است: ناحیه‌ها^{۲۲} و فضا‌مندی دازاین (Heidegger, 2010, 138-140).

بر این اساس، فضای جهان، انتزاعی از تجربه فضایی فعالیت‌های روزمره ماست. به دیگر سخن، در اینجا با فضای عینیت‌یافته که مبتنی بر فضای عمل است مواجهیم. از آنجا که فضای عمل پایه و شالوده‌ای برای فضای جهان محسوب می‌شود هایدگر بر آن است که فضای عمل را بدون ارجاع به فضای جهان و به‌طور مستقل تعریف کند و از آنجا که عبارات زبانی متداول و مورد استفاده روزمره ما، فضای جهان را مثلاً هنگام حرف‌زدن در مورد فاصله میان اشیاء و به‌طور کلی در نظر گرفتن روابط متریک، پیش‌انگاشته و بدیهی فرض می‌کنند دستیابی به هدف مورد نظر هایدگر همانند تلاش او در تعریف وجود مستقل از موجود بسیار دشوار است. هایدگر

در تلاش است تا مفاهیم فضایی را از منظر رابطه فضایی دازاین با چیزهایی که با آن‌ها سروکار دارد بازتعریف کند و به این منظور اصطلاح‌شناسی خاص خودش را ابداع می‌کند.

ناحیه نوعی از فضا است که ما در فعالیت‌های روزمره‌مان با آن سروکار داریم، نوعی فضا که می‌توان گفت به طریقی به آن تعلق داریم.

در *هستی و زمان*، ناحیه به‌مثابه فضایی عملکردی^{۲۳} تعریف می‌شود. جاهایی^{۲۴} که ما زندگی و کار می‌کنیم مانند خانه یا کارخانه، ناحیه‌های متنوعی دارند که فعالیت‌های ما را همراه با ابزار استفاده‌شده سامان بخشیده و زمینه‌مند می‌سازند. ناحیه‌ها تعیین می‌کنند که چیزها کجا جای خود را داشته باشند. کارگاه یک نقاش به‌عنوان ناحیه کار او، سه پایه، جعبه‌های رنگ، حلال‌ها، قلم‌موها و... را دارد که بر اساس فضا مندی طریقی که نقاش کار می‌کند سامان یافته است. جایگاه یک شیء به‌خصوص از طریق مختصات انتزاعی تعریف نمی‌شود بلکه از طریق ارجاع به فعالیت‌های انجام شده و اشیاء موجود در زمینه تعریف می‌شود. بر اساس آرای هاییدگر، عملکرد ارجاعی صرفاً یک ویژگی ذهنی که به فضای عینی اضافه شده باشد نیست بلکه خودش یک خصلت ذاتی و ازلی فضا است. در *هستی و زمان* فضا مندی دازاین به‌وسیله دو ویژگی تعریف می‌شود: دوری‌زدایی^{۲۵} و جهت‌داری^{۲۶} (Heidegger, 2010, 140-147).

هاییدگر تلاش می‌کند تا فضا مندی را به‌مثابه یکی از اطوار وجود انسانی تعریف کند تا اینکه بخواهد فضا را به‌مثابه هستنده‌ای مستقل و مجزا محسوب دارد.

دوری‌زدایی توصیف‌کننده فرآیند در دسترس خود ساختن چیزها به‌وسیله محو ساختن دوری و مقرب ساختن آن‌ها است به‌معنای اشتغال یافتن به چیزی یا کارکردن بر روی چیزی یا اندیشیدن در باب چیزی.

در دوری‌زدایی، فاصله به‌مثابه بازه‌ای دقیقاً اندازه‌گیری شده و ریاضی‌وار نیست بلکه تعاریف فضایی بر اساس شهود فضایی ما صورت‌بندی می‌شوند. مثلاً زمانی که می‌گوییم سوپرمارکت خیلی دور نیست و فاصله کمی دارد؛ در حقیقت بیان داشته‌ایم که یک راه طولانی اما جالب توجه و مفرح غالباً به‌نظر ما کوتاه‌تر از راه دیگر که در واقع کوتاه‌تر اما کسالت‌بارتر است می‌آید.

ما از طریق عمل کردن در عالم است که وجود داریم یعنی از طریق هستن در ارتباط با دیگر مردم، چیزها و جاها. زمانی که از نقطه الف به نقطه ب می‌رویم این‌گونه نیست که صرفاً تغییر مکانی را در فضا انجام داده باشیم بلکه در حقیقت با این عمل در حال جای گرفتن در فضایی یک فرآیند خودخواسته و خودمختار فضایی هستیم. هر دوری‌زدایی، جهت‌دار است زیرا در جهت معین شکل گرفته که بر اساس دغدغه ما و همچنین منطبق با ناحیه‌ای ویژه تعیین شده است. از آنجایی که ناحیه‌ها تعیین می‌کنند که چیزها به کجا تعلق دارند همانند دوری‌زدایی و جهت‌داری سامان‌دهنده اعمال ما هستند. به‌عنوان مثال اگر به نان احتیاج داشته باشیم در جهت مغازه نانوايي حرکت می‌کنیم و در ناحیه مرکز شهر به دنبال آن می‌گردیم.

در نظر هاییدگر واژگانی از قبیل اینجا، آنجا و... ذاتاً توصیفگر یک مکان انتزاعی در فضا نیستند بلکه خصایل فضا مندی اگزریستانس دازاین هستند. حال باید دید که چنین دیدگاهی نسبت به فضا چه نتایجی برای معماری به‌همراه دارد؟ هاییدگر دیدگاه متفاوتی را مطرح می‌کند. تا قبل از طرح شدن این دیدگاه به‌وسیله هاییدگر فضا به‌مثابه ظرف دربرگیرنده چیزها تلقی می‌شد. ماده سه‌بعدی یکنواخت که می‌توان آن را در چارچوب فاصله‌ای میان اشیاء تعریف کرد. اما بر اساس نظر هاییدگر چنین برداشتی از فضا در قیاس با فضای ازلی، غیرهمگون و ارجاعی اعمال انسانی اهمیت‌ناهی دارد. این دیدگاه هاییدگر پارادایم متداول، تکنولوژیک و ابزارری را در معماری که بر اساس برداشتی عینی از فضای یکنواخت و همگون شکل گرفته مورد تردید قرار می‌دهد. بر اساس آرای هاییدگر، مصنوعات معمارانه باید تنها در ارتباطی ذاتی با ساختار اگزریستانس دازاین خلق و نیز درک شوند. اندیشه هاییدگر در باب فضا در امتداد همان خط فکری او در باب وجود شکل می‌گیرد و تکامل می‌یابد. در «*هستی و زمان*» مبحث فضا از منظر دل‌مشغولی^{۲۷} دازاین به چیزها که به‌طور اتولوژیک به‌وسیله فراهم بودن‌شان برای در دست‌بودگی^{۲۸} تعیین می‌شوند مورد بحث قرار می‌گیرد.

چیزها در طریق هستن‌شان یا همان هستن (از) برای^{۲۹}، خودشان را به‌عنوان ابزار و تجهیزات^{۳۰} ارائه می‌کنند. یک ابزار به‌خصوص را نمی‌توان به‌عنوان هستنده‌ای انتزاعی تلقی کرد بلکه همواره در ارجاع به سایر ابزارهاست که معنا می‌یابد و بنابراین به یک کلیت ابزاری که بر اساس منظر در دست‌بودگی نظام یافته راجع است.

معماری و شهرسازی اصفهان عصر صفوی بر سازه سکناي اصیل

اصفهان در قرن یازدهم هجری قمری به‌عنوان پایتخت شاه‌عباس صفوی انتخاب گردید. تقاطع خیابان چهارباغ و رودخانه زاینده‌رود در طراحی این شهر، آمیزه‌ای از مفاهیم بهشت ایرانی و اسلامی را به‌وجود آورد. مجموعه بناهای مذهبی معمارانه عهد صفوی مانند مسجد امام (مسجد شاه)، مسجد شیخ لطف‌الله، میدان بزرگ نقش جهان، باغ‌های هشت‌بهشت، مجموعه بازار و مسجد جامع عصر سلجوقی همگی آینه تمام‌نمای یک معماری به کمال رسیده اسلامی هستند. تقارن عمودی حاصل از خیابان چهارباغ در سیمای شهری اصفهان صفوی استعاره‌ای از کمال الهی بود و خطوط مستقیم آن‌ها یادآور توحید و نظم مقدس میان انسان و طبیعت که در آن قاعده و هماهنگی به کسوت سامان ریاضی و الگوهای هندسی بدون ابهام درآمده بود. سیمای شهری چهارباغ را می‌توان نمادی از چهار ربع مسکون و چهار جهت عالم دانست. مادی‌های شهر نماد جوی‌های جاری در بهشت‌اند و آب که نماد تطهیر و خلوص و ماهی که نماد روشنی از زندگی است؛ سروهای سر به فلک کشیده که نماد زندگانی جاودان پس از مرگ‌اند و باغ که استعاره‌ای از پیوند میان انسان و طبیعت که در آن درختان سرسبز سایه‌ساری فرح‌بخش دارند و میوه‌هایشان لذت و سرخوشی برای انسان فراهم می‌آورند. ترکیب عناصر معمارانه بناهای عهد صفوی در اصفهان شامل سردر، ایوان، محراب و گنبد هم در بعدی معناشناختی^{۳۱} و فی‌نفسه به‌مثابه یک عنصر منفرد معماری و هم در ترکیبی نحوی^{۳۲} در بناها و نیز الگوی شهرسازی منطبق بر بهشت زمینی، سیمای شهری توحیدی ذیل کلمه الله را در ذهن انسان برمی‌سازند و هم یادآور سکناي اصیل‌اند که پیوند میان زمین و آسمان را برقرار ساخته و

چهارگانه آسمان، زمین، میرایان و خدایان را گرد هم جمع می‌آورد و معماری و شهرسازی را چنانکه هایدگر گفته به ورای ساختن می‌برند.

ساختار شهری صفوی که به صورت بزرگ‌مقیاس مطرح می‌شود، منبعث از ایده و الگوی بهشت و شهر بهشتی بوده است. شهری که خداوند از آن به‌عنوان «بلده طیبه» نام برده و آن را مایه سکنا دانسته است؛ چنانکه در سوره سبأ آیه ۱۵ می‌فرماید: «لقد کان لسیا فی مسکنهم ایه جنتان عن یمین و شمال کلوا من رزق ربکم و اشکروا له» «برای قوم سبأ در سرزمین‌شان (محل سکناشان) نشانه [رحمتی] بود؛ دو باغستان از راست و چپ. [به آنان گفتیم:] از روزی پروردگارتان بخورید و او را شکر کنید که مسکنتان شهری است نیکو و خدای شما آمرزنده است.»

در این آیه قرآن، که تنها آیه اشاره‌کننده به مفهوم شهر نیکو (ایده آل) -بلده طیبه- و ویژگی‌های آن است، در کنار رحمت و نشانه دانستن وجود این شهر برای ساکنان آن، از مفهوم سکنا نام می‌برد. به عبارت دیگر مسکن یافتن در فضای شهری از دیدگاه قرآن در شهر نیکو، که یکی از ویژگی‌های آن وفور نعمت و تعامل با طبیعت است محقق و میسر می‌شود.

سکنا گزیدن به نزد هایدگر بر ایجاد رابطه‌ای معنادار میان انسان و محیط پیرامون دلالت دارد و در ارتباط با فضای معمارانه خود، ساحت‌های متفاوتی را دربرمی‌گیرد که به تقسیم‌بندی آن‌ها به وسیله نوربرگ شولتز اشاره شد و این رابطه معنادار را به خوبی در اصفهان عصر صفوی می‌توان مشاهده نمود.

آنچه که در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد، بخشی از معانی مستتر در سکنا جمعی است که مورد پذیرش عموم مردم جامعه، قرار داشته است.

فضای شهری اصفهان در مقام سکنا جمعی

ساختارهای شهری اصفهان واجد نوعی مفاهیم نمادین هستند که در ذهن مخاطب نقش می‌بندد و پیام‌های فرهنگی دوره خود را انتقال می‌دهد. یعنی مقولات فرهنگی را نمادین می‌کند که به برخی از این مقولات نمادین در ادامه پرداخته می‌شود:

▪ الگوی ایده آل نخستین: شهری که به ماهو شهر، خداوند از آن به‌عنوان بلده طیبه یا شهر نیکو یاد می‌کند احاطه در میان باغ‌های پیرامون است که در اصفهان به عینیت دیده می‌شود. ژان باتیست تاورنیه ورود به شهر را این‌گونه توصیف می‌کند «از هر سمت که به طرف اصفهان بروند مناره‌های مساجد و بعد درختان خانه‌ها نمودار می‌شود، به طوری که از دور، اصفهان به جنگلی بیشتر شباهت دارد تا به یک شهر» (Tavernier, 379 as cited in Ahari, 2006b). شاردن نیز در توصیف خود از اصفهان، آن را به باغ و بیشه تشبیه کرده است «از هر سو شهر اصفهان را تماشا کنیم آن را مانند جنگل یا بیشه می‌بینیم که فقط از خلال اشجار، گنبد‌های کبود و مناره‌های بلندی که برای اذان ساخته شده‌اند، دیده می‌شود.» (Chardin, 37 as cited in Ahari, 2006b). دولیه دولاند نیز به باغ‌های موجود در شهر و پیرامون آن توجه نشان می‌دهد «تعداد زیاد باغ‌های موجود در شهر و اطراف آن، انسان را به شبهه می‌اندازد که جنگلی است آمیخته با چند خانه و مسجد که گنبد‌ها و ناقوس‌ها (مناره‌های) آن، تأثیری خوش به‌جا می‌گذارند» (Stierlin as cited in Ahari, 2006b). بنابراین شهر همچون نمونه الهی خود، با باغات و بساتین احاطه می‌شود.

توجه به ویژگی‌های محیطی و بستر جغرافیایی اصفهان، بیش از گذشته اهمیت «باغات پیرامونی» و تصویر ذهنی حاصل از آن را مشخص می‌سازد. ایجاد طبیعت سبز در دل کویر مرکزی ایران، برای مسافران و بازدیدکنندگان (در هنگام تقرب و ورود به آن) ذهنیتی از بهشت می‌سازد.

البته این موضوع به معنی تسخیم مشخصات بهشت الهی به یک باغ‌شهر نیست، بلکه از آن‌رو که نخستین مؤلف بهشت در ذهن هر انسان مؤمن، ماهیت باغ‌گونه آن است، پس نخستین تصویر از شهر اصفهان برای بازدیدکنندگان نیز باید همین خصیصه باشد.

▪ بهشت درونی: در شریعت اسلام، توجه انسان به بهشت معطوف و مأوای انسان، بهشت معرفی شده و جایگاه انسان در این مذهب، فراتر از جهان مادی و در میان محیط‌های سبز و باغ‌گونه توصیف شده است. باغ‌هایی که انسان از کنار آن‌ها عبور می‌کند، در سایه‌اش می‌آرامد و سکنا می‌گزیند. بنابراین تداعی الگوی بهشت در شهر صفوی، تنها محدود به باغ‌های پیرامونی نبود و شهرساز مسلمان این عصر برای نزدیک ساختن محیط زندگی دنیایی به جایگاه اصلی و مأوای نهایی، تلاش کرد تا حتی محیط‌های مصنوع را نیز در دل طبیعت ساخته دست خود ایجاد کند و بدین‌سان جانمایی محیط مصنوع در دل طبیعت اهمیتی ویژه یافت تا آنجا که توسعه شهر به توسعه باغ‌ها و فضاهای سبز پیوند خورد و این توسعه در درجه اول اهمیت قرار گرفت. اجرای طرح‌های مجموعه نقش‌جهان و چهارباغ صفوی به خوبی بیانگر این موضوع است.

از سوی دیگر باغ‌های بهشتی علاوه بر سکنا، مکانی تفریحی است که نوعی آزادی و سرخوشی را برای مردم فراهم می‌آورد و بر همین اساس نیز خیابان صفوی صرفاً یک معبر یا یک ارتباط نیست، بلکه فضایی است متعلق به عموم مردم با قابلیت‌های تفریحی. «فیگوترا در توصیف خیابان‌های صفوی، کارکرد اصلی آن را مکانی برای تفریح و گذران اوقات فراغت می‌داند. کارکردی که چنان بر سایر جنبه‌ها غلبه پیدا می‌کند که پل الله‌وردی‌خان نیز [بیش و پیش از پل بودن] به منزله مکانی تفریحی قلمداد می‌شود» (Ahari, 2006 a). همین ویژگی و توجه به جنبه‌های عمومی یک ساختار شهری است که به خیابان چهارباغ جلوه‌ای متمایز می‌بخشد و از فضایی تفریحی مختص دربار صفوی، به فضای تفریح و گذران اوقات فراغت مختلف اجتماعی شهری ارتقاء می‌دهد.

▪ سلسله‌مراتب: عالم بر پایه سلسله‌مراتب وجودی در بعد زمانی و مکانی شکل گرفته است. هر چیزی مقام و جایگاه مخصوص را دارد که بر اساس ویژگی‌های مراتب وجودی ارزش‌گذاری می‌شود. ماهیت سلسله‌مراتب را می‌توان در دو بخش عوامل سازنده پدیده و عوامل تأثیرگذار بر پدیده (پس از به وجود آمدن) دسته‌بندی کرد. گروه اول عواملی‌اند که توأمًا و در عرض یکدیگر و برای ایجاد نظم در خلق یک پدیده نقش‌آفرینی می‌کنند و گروه دوم باعث افزایش کیفیت پدیده‌ها می‌شوند (Okho-

(vati, 2006). این دو گروه را می‌توان عوامل «بقاء و رقاء» نامید. وجود یک پدیده منوط به عوامل بقائی است و عدم وجود این عوامل به نقص در ظهور یک پدیده خواهد انجامید اما بدون عوامل دسته دوم (رقائی)، پدیده امکان ادامه حیات را (البته در نازل‌ترین مرتبه تعریف شده) خواهد داشت.

تقریباً در تمام ادیان، سلسله‌مراتب تعالی انسان و به تبع آن محیط‌های حضور انسان جزء اصول اساسی است. فضاهای شهری نیز از این موضوع مستثنی نیستند و وجود دو گروه عامل ایجاد سلسله‌مراتب در آن‌ها به‌خصوص در شهر صفوی، مشهود است. سلسله‌مراتب دسترسی از مرکز حکومت تا کوچه‌های بن‌بست و به عبارت دیگر عرصه‌بندی فضای شهری و تقسیم آن به سه قلمروی خصوصی، نیمه‌عمومی و عمومی، که در شهرسازی این دوره و البته متأثر از دوره‌های گذشته، قابل تشخیص است را می‌توان در زمره سلسله‌مراتب بقائی به‌شمار آورد که بدون آن ساختار و شاکله شهری، استوار و مقوم نمی‌گردد. اما وجود سلسله‌مراتب در زمینه‌های دیگر نظیر سلسله‌مراتب سایه‌روشن، نور و تاریکی، منظر و دید، حریم، مصالح ساختمانی و سازه که در محیط‌های شهری این دوره قابل تشخیص است؛ بیشتر جنبه رقاء دارند، بدین‌معنی که در ایجاد پدیده (رسیدن به نقطه مورد نظر) ضروری نیستند اما با وجود آن‌ها، مسیر به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که علاوه بر تغییر مکان و زمان، تغییر حالت و حس نیز اتفاق بیفتد و فرد در طول مسیر، آماده ورود به فضا شده و حس و حال مشخصی بر او عارض گردد. این موضوع خصوصاً برای ورود به فضاهای بالارزشی، همچون مکان‌های مقدس، شاخص می‌شد.

نتیجه‌گیری

مقاله مهم هاییدگر که دغدغه او را در زمینه معماری نشان می‌دهد مقاله معروف «ساختن، سکنا گزیدن، اندیشیدن» است که در خلال همایش معماری «انسان، فضا» در شهر دارمشتات ارائه شد. این همایش که همراه با برگزاری یک نمایشگاه بود به یادبود کولونی مشهور معماران شهر دارمشتات در سال ۱۹۰۱ برگزار می‌شد.

برگزاری این همایش در سال ۱۹۵۲ بود که هنوز سایه آسیب‌ها و ویرانی‌های جنگ جهانی دوم بر آن سایه افکنده بود و این نکته را می‌شود در سخنرانی افتتاحیه همایش ملاحظه کرد: ساختن، یک فعالیت بنیادی انسان است. انسان از طریق به‌هم پیوند دادن اشکال فضایی ساختمان می‌سازد و به این ترتیب فضا شکل می‌گیرد. با ساختن است که انسان به روح دوران خود پاسخ می‌دهد. زمانه ما عصر تکنولوژی است و معضل بزرگ این عصر بی‌خانه بودن است.

هاییدگر در سخنرانی خود که ماحصل آن مقاله مذکور است این سخنان را زیر سؤال می‌برد: معضل واقعی سکنا گزیدن در این امر نیفته است که میرایان هر گاه به جستجوی جدید در باب ماهیت سکنا دست زدند باید سکنا گزیدن را بیاموزند. بی‌خانه بودن انسان حقیقتاً از این مسئله نشأت می‌گیرد که انسان هنوز حتی به معضل واقعی سکنا گزیدن به‌عنوان معضل نمی‌نگرد. به مجرد آنکه انسان به بی‌خانه بودن خود بیندیشد این شوربختی دیگر وجود نخواهد داشت. و این نکته را باید به‌خوبی به ذهن سپرد که این، یگانه احضاری است که میرایان را به سکناپشان فرا می‌خواند.

در این مهم‌ترین فراز مقاله می‌بینیم که هاییدگر وظیفه ذاتی معماری را نه در تسکین درد فقدان خانه بلکه در ارضای عمیق‌ترین نیازهای اگزیزستانس انسان می‌بیند به دیگر سخن، بر اساس فلسفه هاییدگر وظیفه اصلی معماری آن است که به ما کمک کند تا جایمان را در جهان پیدا کنیم، تا معنای زندگی‌مان را پیدا کنیم، تا اصیل باشیم و اینکه بتوانیم سکنا گزینیم.

به این ترتیب وظیفه اصیل معماری و شهرسازی را می‌توان گردآوردن عناصر فضای اگزیزستانس دانست تا انسان در دل آن سکنا گزیند و برای طی این طریق جهان را انضمامی کرده و به محیط پیرامونی‌اش در قالب ساختمان‌ها و چیزها تجسم معمارانه ببخشد؛ تجسمی که شاید بیش از هر چیز دیگر او را به سمت سکنا اصیل می‌برد. سکناپی که در اصفهان عهد صفوی در قالب یافتن جایگاه انسان آن دوران، سلسله‌مراتب تعالی و حرکت توحیدی در پیوندی تام با فضای شهری در قالب سکنا خصوصی، عمومی، جمعی و در مرتبه غایی سکنا طبیعی تجلی می‌یابد. سکناپی که در یک پیوستار واحد در مرتبه طبیعی از باغ‌شهر حاصل از پیوند خیابان چهارباغ و رودخانه زاینده‌رود به جانب سکنا عمومی در بناهای مذهبی معمارانه مانند مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام (مسجد شاه) تسری می‌یابد.

از این‌روی شهروند اصفهان در عهد صفوی سکنا شاعرانه‌اش را به‌مدد هدایت‌گری ساخت‌های شهری «ذیل اسم الله» در فضایی تجربه می‌کند که به‌واسطه بسترهای فلسفی سازندگان و طراحان آن در مکتب اصفهان، هدفی جز غوطه‌وری در فضای عرفانی نداشتند. به‌همین دلیل حتی جهانگردانی که با اصول این مکتب آشنایی نداشته باشند، به محض قرارگیری در کانون شهر منبعث از ایده بهشتی، تصور بهشت را دریافت می‌کنند. این ساخت‌های شهری در نهایت تلاش می‌کنند تا شهروند خویش را در هر لحظه و هر مکان به جایگاه نهایی و مبدأ و مقصد پیدایش که همانا بهشت موعود است، متذکر شوند.

به هر روی برای انسان معاصر که نیازهای واقعی‌اش برای زیستن در فضای معمارانه و شهرسازانه امروز در چالش معماری مدرن و پسامدرن مغفول مانده نگرش هاییدگر می‌تواند نویدبخش‌رهایی باشد. آنچه که در اصفهان عهد صفوی شاهدش بودیم و امروز به خاطرهای نوستالژیک بدل گشته است و تنها می‌توان آرزوی احیایش را در سر پروراند.

پی‌نوشت‌ها

1. Massimo Cacciari
2. Eupalinos
3. das Man
4. topology
5. cosmology
6. landscape
7. tectonic
8. ganzheit von plätzen
9. ort
10. Glassenheit
11. episteme
12. logos
13. ethos
14. aesthetic
15. aisthesis
16. Erlebnis
17. stiftung
18. poesis
19. standing reserve
20. daimon
21. ethics
22. das Gegend
23. zuhanden
24. plazt
25. Ent-fernung
26. Ausrichtung
27. Besorgen
28. zuhandenheit
29. zuhandenheit
30. zeuge
31. semantic
32. syntactic

فهرست منابع

- Ahari, Zahra (2006a) "Isfahan Chahar Bagh Boulevard: a new concept in urban space," *Golestan-e Honar, Vol.5*
- Ahari, Zahra (2006b) "Deep structure in urban design: A study of the language of Isfahan School of urban design", *Architecture and Urbanity Conference Proceeding of International Conference on School of Isfahan*, Academy of Arts of the Islamic Republic of Iran, Isfahan.
- Baumgarten, Alexander Gottlieb (1954) *Reflections on Poetry [Meditationes Philosophicae de Nonnullis Ad Poema Pertinentibus]*, translated by: Karl Aschenbrenner and Williams B. Holther. University of California press, California.
- Hays, K. Michael (ed.) (1998) *Architecture Theory since 1968*, The MIT Press, Cambridge.
- Heidegger, Martin (1971a) 'What Are Poets For?' in *Poetry, Language, Thought*, Harper & Row, New York.
- Heidegger, Martin (1971b) 'Building, Dwelling, Thinking', in *Poetry, Language, Thought*, Harper & Row, New York.
- Heidegger, Martin (1977) 'Letter on Humanism', in Martin Heidegger, *Basic Writings*, J. Glenn Gray (ed.), Harper & Row, New York.
- Heidegger, Martin (2006) *The Origin of the Work of Art*, translated by Parviz Zia Shahabi. 3rd impression,

Hermes, Tehran.

- Heidegger, Martin (2009) *Nietzsche*, translated by Iraj Ghanooni, 1st impression, Agah, Tehran.
- Heidegger, Martin (2010) *Being and Time*, translated by Abdolkarim Rashidian, 1st impression, Ney, Tehran.
- Norberg-Schulz, Christian (1971) *Existence, Space and Architecture*, Praeger Ltd, New York.
- Norberg-Schulz, Christian (1985) *The concept of dwelling. On the way to figurative architecture*, Rizzoli, New York.
- Okhovati, MohammadReza (2006) *Hierarchy in School of Isfahan. Architecture and Urbanity Conference Proceeding of International Conference on School of Isfahan*. Isfahan, Academy of Arts of the Islamic Republic of Iran.
- Plato (2007) *Symposium* (in Collection of five dialogues by Plato [Laches, Lysis, Ion, Protagoras, Symposium]) translated by: Mahmoud Sanai, 5th impression, Hermes, Tehran.
- Thiis-Evensen, Thomas (1987) *Archetypes in Architecture*, Norwegian University Press, Oslo.